

РЕЦЕНЗІЇ

И. М. Дьяконов
ПУТИ ИСТОРИИ. ОТ
ДРЕВНЕЙШЕГО ЧЕЛОВЕКА ДО
НАШИХ ДНЕЙ.— М.: Восточная
литература, 1994.— 383 с.

О. П. Толочко

Зміст цієї книги не цілком відповідає її титулу. Її названо «Шляхи історії», але власне «шляхів» тут немає. Книга, у повній відповідності з авторським твердженням у передмові, являє собою «начерк всесвітньої історії», але історії, цілком твердо укладеної в жорсткі теоретичні рамки авторської концепції. Історія людства, за І. М. Дьяконовим, проходить вісім «фаз», від «первісної» до «посткапіталістичної» «со вполне определенными механизмами фазовых переходов». Історія в цій книзі не розвивається власними шляхами, а розсортирована на розряди і підрозряди, розфасована на «фази» і подана до столу з прикріпленими етикетками.

Книгу, проте, варто прочитати, навіть у тому випадку, коли виявиться, що вона не справила того враження, на яке сподівався автор. Попри чітко заявлену концепцію, вона еkleктична, місцями надто суперечлива, а подеколи відверто нудна. Книга претендує на те, щоб подати принципово нове розуміння історії людства, її рушійних сил, періодизації тощо. Іншими словами, «Шляхи історії» претендують на певне методологічне і теоретичне значення, дарма, що автор котетливо атестує її, як «рассчитанную на читателя, интересующегося историей и имеющего некоторую общую подготовку, но совсем не обязательно на специалиста-историка» (с. 3).

Книга написана відомим істориком, що саме по собі робить її явищем прикметним, бо осмислення всесвітньої історії не часто виходить з середини цеху, члени якого все більше полюбляють задавати масштаб власних узагальнень заголовками на зразок «до питання про...» «до проблеми...» і «декілька міркувань з приводу...» (і не тільки тому, що товсті книги більше не належать до розряду «fashion», але й тому, переважно, що історики, як ніхто інший усвідомлюють можливість і природні обмеження власного ремесла). Отже, попри явну невдачу авторського задуму, «Шляхи історії» варто прочитати, бо книга блискуче демонструє межі концептуалізації історії (тим більше, вирази на такому полігоні, як *вся історія людства*), здійснювані в рамках раціональної позитивної науки, з її професійним інструментарієм, виробленим і пристосованим для абсолютно іншого масштабу завдань.

Головним своїм завданням автор вважає визначення ("діагностику" за авторським визначенням) певних, строго окреслених станів людського суспільства, які він називає «фазами», а також з'ясування причин і способів зміни цих фаз, або, в авторському визначенні, «механізми міжфазового переходу». Таким чином, книга, на перший погляд, має займатися досить конкретним завданням, поставленим, як цілком наукова проблема: обгрунтуванням самого поняття «фази» (критерії виділення, ознаки, сутність тощо), визначенням їх можливої кількості і, нарешті, дослідженням причин зміни цих фаз. Здається, побудова книги обіцяє саме це: І. М. Дьяконов розбиває всю історію (і, відповідно, власний виклад) на вісім фаз: первісну, первіснообщинну, ранньої древності, імперської древності, середньовіччя, стабільно-абсолютистського постсередньовіччя, капіталістичну і, нарешті, посткапіталістичну. Однак, читаючи книгу, з подивом з'ясуєш, що саме цього в ній і немає, автор явив те, що, власне, і обіцяв: короткий нарис власного бачення історії людства (відзначу в дужках, кваліфікації автора не кращим чином позначилися на книжці: коли перші розділи ще написані в проблемному і ніби дослідницькому тоні, то, починаючи з епохи середньовіччя, І. М. Дьяконов все більше збивається на банальний нарративний стиль підручника). У вступі автор описує власне розуміння історії метафорою річки, яка має виток, звивисте русло, то бурхливу, то повільну течію, і десь в есхатологічній перспективі, можливо, впадає «в некое историческое море». Ця метафора дещо піднімає завісу над авторським усвідомленням історії: він гостро відчуває хід історії, рух, процес перетікання історії, яка має початок і, хто знає, можливо завершення, але рухається невпинно, невідворотно і (незважаючи на звивисті «шляхи») односпрямовано. Книга І. М. Дьяконова, таким чином, є спробою знайти причини цього руху, «механізм міжфазового переходу», цей філософський камінь будь-якого історіософського пошуку.

Що не задовольняє І. М. Дьяконова у нинішніх методологіях? У вступі він полемізує з (не ризикну припустити, єдино йому відомим, може, головним на його думку?) розумінням історії — марксистським, а ще точніше, формаційною схемою, яку власна теорія І. М. Дьяконова має, треба думати, «замінити». Вона погана, по-перше, тому, що є вульгаризацією Маркса, по-друге, тому, що в основу виділення формацій покладено класовий принцип, формації мають загальнообов'язковий характер і зміна формацій відбувається шляхом нібито революційних переворотів, а це суперечить накопиченим емпіричним даним, і, нарешті, тому, що формаційна теорія роз-

глядає формації як поступальні етапи розвитку людства, тобто, рух історії тут осмислено як прогрес, а ця ідея глибоко вкорінена в християнську есхатологічну перспективу. Досить стандартний і неодиоразово пред'явлений, погодьмося, набір претензій до марксизму, але сам об'єкт критики (чому, наприклад, не екзистенціальне розуміння історії Яспера, чи цивілізаційний підхід Тойнбі, чи Блаженний Августин?) промовистий. Він видає інтелектуальне походження власної концепції Дьяконова: так борються з учнем тільки колишні його адепти.

І ще один висновок, який ніби напрошується з цієї критики: все, що є недоліком п'ятичленної формаційної теорії, очевидно, подолане у «восьмифазовій» теорії Дьяконова. І знову помилилися. Все, що автором ставиться на карб формаціям, з рівним успіхом має бути пред'явлене і «фазам».

Однак, повторюся, проблема з цією книжкою не в конкретних думках і спостереженнях автора, а в тому розумінні історії, з яким І. М. Дьяконов приступає до конструювання власної візії всесвітньої історії. Автор історик-професіонал, він знає, що наука «історія» має емпіричний характер, що наукові теорії мають пояснювати певну суму фактів і узгоджуватися з нею, і, отже, він намагається надати власній теорії апостеріорного характеру, «науковим» чином вивести її з відомої йому суми даних. І в цьому криється головна суперечність книги, бо вона намагається подолати фундаментальну суперечність науки і філософії.

XX ст. багате на різного роду і різної успішності історіософські візії, «бачення», а ще точніше — «видіння» історії. Деякі з них мали сенсаційний успіх у публіки, але наврод, щоб справили скільки-небудь помітний вплив на професійну історіографію. Нещодавно було знайдено вдалий термін для подібного роду писань. Це — «метаісторія». Вона до власне історії знаходиться приблизно в такому ж відношенні, як алхімія до хімії. «Метаісторичні» конструції часто стають бестселерами, бо, як і масова свідомість належать до шару історичної міфології і, в певному смислі, творять її. Але досі це не спокучало людей з цеху. Боюсь, що книга Дьяконова, попри те, що написана професіоналом, задумана саме в такому жанрі. Бо її завдання тотожне — оприлюднити власне розуміння історичного процесу, знайти «смысл» всесвітньої історії, хай би навіть у вигляді чергування «фаз» та «фазових переходів».

Але будь-яка успішна «метаісторія» в основу розуміння історії кладе явесь ефектне, часто метафоричне, але цілком ірраціональне начало, на зразок challenge та response Тойнбі, чи «пационарності» Гумільова тощо. Здається, це є *conditio sine qua* поп жанру. Однак, І. М. Дьяконов надто історик для подібних речей, його методологічне виховання не дозволяє йому «гратися» в метаісторію, він певний, що написав суто наукову книгу. У ній, відтак, є усі атрибути «метаісторії» — намагання схопити історію людства як цілісність, тотально, знайти «випадання» історії і надати їй «осмисленість», побудувати грандіозну і по можливості внутрішньо несуперечливу конструцію, в яку б уклалися усі й всілякі прояви людської життєдіяльності. Немає головного — ірраціонального вихідного пункту, *начала* історії. Вірніше, він є, але цілком матеріальний — зброя, еволюція якої лежить в основі класогенезу, а той, зрозуміло, запускає весь механізм суспільного розвитку. І. М. Дьяконов спробував використати для конструювання «метаісторії» цілком наукову (хай навіть і децю архаїчну, як побачимо) методологію, він змішав жанри, і це від початку приречило весь задум на невдачу. Інструментарій історика-професіонала, вироблений переважно у XIX — на початку XX ст. в межах позитивістичного і раціоналістичного мислення, не пристосований для подібного роду завдань. Він може бути гіршим або кращим, більш або менш досконалим, він може навіть свідчити про обмеженість можливостей науки, але він можливий тільки в межах завдань, поставлених і сформульованих як фахові. За межами ремесла його інструменти, подібно до почту Одіна за кордонами Скандинавії, втрачають свою силу і дієвість. Ці інструменти не придатні для містичних осянь і прозріннь, бо важко, справді, самовпевнено гадати, що можна виміряти циркулем і лінійкою волю Творця.

Здається, добрий історик цілком усвідомлює цей ігровий момент «метаісторії». Це, скориставшись метафорою Г. Гессе, гра в бісер, яку, звичайно, треба оцінювати за красою і досконалістю, але аж ніяк не за критеріями «науковості». Найкращий тому приклад — «Людина грайлива» (Homo ludens) Й. Хойзінгки, чи не єдиний приклад метаісторії, що вийшла з-під пера історика, в якій гра є не тільки констативним началом людської культури, але й, схоже, самою тканиною тексту.

Повторюся, Дьяконов надто історик, щоб гратися. Він спробував написати серйозну книгу, «наукову» «метаісторію». Але, можливо, недостатньо історик, щоб утриматися від спокуси побачити свої «Шляхи історії» на прилавку книгарні поруч з «Смыслом історії» Яспера, «Вивченням історії» Тойнбі, «Філософією історії» Карсавіна.

З огляду на цю двоїстість книжки Дьяконова, на неї варто було б написати дві абсолютно різні рецензії: одну з розбором, так би мовити, «наукового» її боку (зовсім не бездоганного, до речі), іншу з розмовою про запропоноване автором розуміння всесвітньої історії. Оскільки ж з'єднати їх в одному тексті неможливо, гадаю, що з'ясування останнього звільнять від необхідності серйозно полемізувати з автором у конкретних питаннях.

Книга претендує на те, щоб представити виразно іншу, «кращу» (бо автор, здається, гадає, що історіософія тотожна науці і візії історії не мають суверенного статусу, а є ступенями накопичення позитивного знання) ніж марксистська, концепцію історії людства. Що не влаштує Дьяконова в марксизмі, відзначено вище. Що може запропонувати автор натомість? Фактично нічого іншого. Як би не іронізував Дьяконов з приводу «найблисучішого переключення дилетантом Енгельсом ідей серйозного етнографа Моргана», виявляється, що весь понятийний апарат «Шляхів історії» запозичений саме з «Походження сім'ї, приватної власності та держави» або подібних їй марксистських брошур.

Самий дискурс історичного мислення І. М. Дьяконова виразно марксистський і, попри певні косметичні модифікації, прагне до уподібнення стандартній марксистській парадигмі історії. Ключові (і найбільш живі) поняття для Дьяконова це — «производительные отношения», «производительные силы», «способ производства», «соединение рабочей силы со средствами производства», «классовые идеологии», «характер отношений собственности», «прибавочный труд» і тому подібні. Автор, отже, мислить категоріями економічними і класовими (інколи досить еклетично додаючи сюди такі стерті кліше, як «соціально-психологічні фактори»), відповідно, лишається цілком у межах марксистського розуміння історії, як перш за все економічно-технологічного прогресу, який лежить в основі утворення класів, а їхнє «протистояння» (чому ж не «боротьба»?) є підставою суспільного розвитку (урбанізації, утворення держави, зміни «фаз» тощо). Марксизм, відтак, і його формаційна теорія погані для автора не тому, що вийшли з лона

гегелівської філософії і не тому, що вносять в історію політекономічні категорії, а лише тому, що формації «неправильно» визначені і підраховані.

Чи краща «восьмифазова теорія» «п'ятифомаційної»? Чи може вона стати в пригоді історикам чи археологам? Боюсь, що ні. У «фазах» ми без зусиль упізнаємо все ті ж такі формації.

У книзі ми не знайдемо ні визначення «фаз», ні спроби емпірично вивести їх, довести їх дійсне існування. «Фази» виникають не з історії, а з теоретичних уявлень автора. Справді, «фази» народжуються ніби «з нічого». «Первіснообщинну формацію» Дьяконов розділив на дві фази: первісну та власне первіснообщинну. Перша з них, здається, виділяється лише тому, що автор знає щось про суспільство австралійських аборигенів, і побіжними нотатками про останніх, власне, й обмежує «дослідження» фази (с. 15—17). Друга фаза вводиться фразою: «Спосіб виробництва по определению зависит от характера производства, форм связи между производителями, классовой структуры общества, мотивов и целей хозяйственной деятельности. Из этого определения, в случае первобытнообщинного строя, надо, конечно исключить классовую структуру общества» (с. 18). Отак, «виключивши» класову структуру (ніби у попередній період вона існувала), одержуємо нову фазу.

Третя фаза, «ранньої древності», також вводиться констатацією: «По мере четкого вычленения эксплуатируемого класса, противостоящего (пока нерасчлененному) классу свободных, система управления социумом институционализируется, получает обфигуриванную структуру, аппарат принуждения — и превращается в государство. Вместе с оформлением, с одной стороны, четко определенвшегося эксплуатируемого класса, а с другой — государственного аппарата кончается вторая историческая фаза и начинается третья...» (с. 27). Звідки, однак, беруться ці класи не зрозуміло, оскільки у попередньому розділі вони, по-перше, «виключені», а, по-друге, й відверто заявлено: «Деление общества на антагонистические классы, противостоящие друг другу в процессе производства, отсутствуют» (с. 24).

Таким чином, може скластися враження, що І. М. Дьяконов критерієм для виділення фаз вважає спосіб виробництва і класи, що протистоять один одному в процесі виробництва (і частково це правда), зміна яких веде до зміни фаз. Таким, отже, може бути «механізм фазового переходу». Однак, критерієм для четвертої фази, «імперської древності», як видно з самої назви, здається, є лише розміри держави, бо ні спосіб виробництва, ні характер класів тут не міняються. Втім, автор тут таки й осаджує себе: «Различаются, с моей точки зрения, формы собственности: если для ранней древности характерно противопоставление дворцово-храмовой и общинно-частной форм собственности и почти полное отсутствие регулярного налогообложения, то для поздней древности — во-первых, сосуществование государственной собственности и собственности частной, во-вторых, разная степень сословной разделенности свободного населения...» (с. 54). Отже, в даному випадку маємо справу, очевидно, з зовсім іншим «механізмом переходу», бо вище автор поставив у позу протистояння не державу й вільних, а «антагоністичні класи», бо панування державної власності характерне і для більшості суспільств, які І. М. Дьяконов кількома сторінками нижче без вагань зараховує до цілком середньовічних. Але головним чином тому, що на наступній за наведеним визначенням сторінці автор наперші запропонує натяк на визначення «фазового переходу», який виявиться зовсім не тим, що очікувалося: «Имперская древность отделена от ранней древности не социальным переворотом снизу..., а закономерным фазовым переходом, в течение которого создавались все необходимые признаки новой фазы («стальное» оружие, имперская идеология, новые формы эксплуатации труда и организации господствующего класса»)» (с. 55).

П'ята фаза, «середньовіччя», починається вже й зовсім комічно: за опису кочових суспільств Євразії, зокрема скіфського, що, звичайно, могло б значно розширити наші уявлення про початок Середньовіччя і теорію синтезу романської і варварської культур, коли б автор наполягав на своєму відкритті. Однак він, «оставив теперь в стороне кочевников», «обратился к основным чертам» нової фази. Такими він вважає дві: «Первым диагностическим признаком пятой, средневековой фазы исторического процесса является превращение этических норм в догматические и прозелитические» та «еще одним диагностическим признаком является, как уже упоминалось, эксплуатация главным образом (или даже исключительно) крестьянства» (с. 60—70). Таким чином, знову маємо справу з цілковито іншими критеріями фази (досі, наприклад, еволюція вчень не фігурувала в такій якості). Варто назвати «часть общества, которая в третьей и четвертой фазах составляла массу лично-свободных воинов» (с. 70) «крестьянством» (бо ж вільне та залежне населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві існує і, здається, експлуатується також і у попередніх фазах), і одержуємо середньовіччя замість імперської древності.

Залишу поза увагою виділення І. М. Дьяконовим наступних трьох фаз. Це відбувається на чужій і для автора, і для рецензента території. Очевидно, що справедливо відкинувши марксистську ідею формацій і їх зміни внаслідок зміни характеру виробничих стосунків, на жаль, не може запропонувати нічого іншого, не кажучи — кращого. Відоме вже нам подвійне завдання його книги спонукає Дьяконова постулювати існування фаз і руйнує його спроби емпірично їх довести. «Механізм фазового переходу» насправді виявляється або ж все тією ж самою «суспільною революцією» (в точному смислі), або ж автор пропонує екліктичний і щораз інший набір різномірних ознак, і з'ясується, що попри настійне намагання відшукати єдиний і універсальний двигун історії, маємо справу з багатьма.

У книзі І. М. Дьяконова, проте, є дві ідеї, які могли б зробити книгу дещо цікавішою для істориків. Автор «Шляхів історії» різко відкидає два твердження формаційної теорії: ідею універсальності формацій та ідею синхронного проходження тотожних формацій практично усіма суспільствами. Справді, автор робить декілька кроків у напрямку асинхронного розуміння «фаз» і виникає надія, що, не знайшовши «механізму фазового переходу», Дьяконов інтуїтивно намадав істинні етапи розвитку людства та правильно «розклав» відомі йому суспільства на відповідні політики. Однак, формації і тут одержують перемогу над фазами: натрапивши, наприклад, на твердження про те, що деякі суспільства середньовічної Європи (англо-саксонська держава до IX ст., усі скандинавські та слов'янські держави до XII ст.) насправді мають бути зараховані до «ранньої древності», ми з подивом знайдемо їх же й у п'ятій фазі. Та й з універсальністю фаз не все так просто. Первісна, зрозуміло, універсальна фаза. Але ось про імперську древність, якої явно не знали, наприклад, слов'яни: «На то, что имперская древность является одной из закономерных фаз всего исторического развития, указывает и ее примерно синхронный и универ-

сальный характер» (с. 54), або про середньовіччя: «Фаза исторического процесса, которая последовала во всемирно-историческом масштабе за четвертой фазой» (с. 69).

Отже, до висновків. І. М. Дьяконову не вдалося об'єднати емпіричну історію і апіорну «метаісторію». Йому не вдалося не тільки звільнитися від марксистської концепції історії, але й знайти інше, ніж марксистське відчуття історії, він все ще лишається в полоні фундаментальних марксистських метафор: історія має «рух» і «швидкість», історія носить «закономірний» характер і, отже, має «смісл», відшукуваний у вигляді «закону» тощо.

Свого часу Люсьєм Февр іронізував над Тойнбі, який процес власного вивчення історії намагався подати як II концепцію. Приблизно те саме маємо й у випадку «Шляхів історії». Перед нами факт індивідуального прощання І. М. Дьяконова з марксизмом. Основоположнику ж цього учения приписується вислів: «людство розлучається з минулим сміючись». Дьяконов розлучається з власним минулим, на жаль для його книги, серйозно.

Одержано 20.03.95

Pfrommer M.
UNTERSUCHUNGEN ZUR CHRONOLOGIE
FRÜH-UND HOCHHELLENISTISCHEN
GOLDSCHMUCKS.— Tübingen: Wasmuth, 1990 (IstForsch,
Bd. 37).— 496 S.— 28 Taf.

М. Ю. Трейстер

В современной немецкой литературе за последние годы появилось несколько исследований, посвященных ювелирному делу Греции, прежде всего эллинистического времени, в значительной степени построенных на материалах из Северного Причерноморья.

Это прежде всего монография Б. Делперт-Липпич (1985), посвященная истории греческого ювелирного дела от микенской эпохи до периода позднего эллинизма, представляющая собой, несмотря на кажущуюся простоту изложения, достаточно фундаментальный очерк основных тенденций развития ювелирного дела древней Греции, основанный на современной литературе. Главы, посвященные классическому и эллинистическому времени, построены на материалах памятников Крыма и Таманского полуострова¹.

В том же году в Университете Фрайбурга была защищена диссертация У. Аксмани, годом позже изданная в Берлине, посвященная эллинистическим медальонам, в которой делается попытка обобщения медальонов, использовавшихся для украшения подвесок, серег, браслетов, фибул и др. IV—II вв. до н. э. В работу включено 84 произведения эллинистического ювелирного искусства, значительная часть которых имеет северопричерноморское происхождение².

Развитием того же направления является рецензируемая монография Михаэля Пфроммера «Исследования по хронологии золотых украшений раннего и «высокого» эллинизма», одного из немногих в Германии специалистов по археологии Северного Причерноморья, в настоящее время сотрудника Археологического института Трирского университета.

Общим недостатком исследований по античному ювелирному делу, прежде всего это касается значительных по количеству материалов эллинистической эпохи и первых веков н. э., является неразработанность источниковедческой базы, что в значительной степени снижало ценность таких признанных «настоящими» работ как монографии Р. Хиггинса³. Опубликованные более десятка лет назад работы С. Миллер⁴ и К. Райнсберг⁵, посвященные отдельным аспектам торевтики и ювелирного дела преэллинистического и эллинистического времени, лишь подчеркнули необходимость создания обобщающих работ, основанных на комплексной каталогизации памятников. В работах М. Пфроммера эта тенденция исследования проявляется наиболее ярко — в результате необходимо признать, что в настоящее время археологи-антиковеды, занимающиеся проблемами культуры и художественного ремесла Северного Причерноморья, не могут не опираться на его исследования⁶, в которых тщательность и пунктуальность, характерные для немецкой археологической школы, сочетаются с превосходным знанием фактического материала, значительная часть которого хранится в зарубежных музеях и собраниях.

Основная часть рецензируемой работы разбита на главы в соответствии с принципиальными типами эллинистических ювелирных украшений (гл. 1 — «гераклов узел» в эллинистическом ювелирном искусстве — с. 4—80; гл. 2 — цепочки со звериными или человеческими головками — с. 81—94; гл. 3 — браслеты со звериными головками — с. 95—125; гл. 4 — браслеты и перстни в форме змеек, близкие формы браслетов — с. 126—139; гл. 5 — браслеты с медальонами — с. 139—142; гл. 6 — серьги со звериными или человеческими головками — с. 143—196; гл. 7 — подвески-луницы с украшенными дисками — с. 197—296).

Во введении отмечается, что переход к эллинизму означал для греческого ювелирного ис-